

Ю. І. Шаповал

ВЧК-ОГПУ

ВЧК-ОГПУ – політичний каральний орган радянської Росії. Створений 7(20) грудня 1917 у Петрограді (нині С.-Петербург) як ВЧК при РНК РРФСР. Голова ([Ф. Дзержинський](#)) і членів Колегії ВЧК призначені РНК. На поч. березня 1918 разом з більшовицьким урядом переїхала до Москви, де невдовзі обрала місцем свого перебування Луб'янку (будинки страхових т-в «Якорь» та «Россия»), яка з того часу стала штаб-квартирою і символом більшовицької спецслужби. Протягом 1918 на місцях створено губернські, повітові (ліквідовані на поч. 1919) і транспортні ЧК, а у підрозділах Червоної армії – військові ЧК, які у січні 1919 перетворено на особливі відділи. В Україні створено ВУЧК, яка повністю підпорядковувалася ВЧК. Із самого початку свого існування ВЧК була одним із ключових засобів збереження і зміцнення більшовицької влади, а також потужним інструментом терору. Урядом Леніна їй було доручено вести боротьбу із шпигунством, диверсіями, збройними заколотами, саботажем, контрреволюцією, політичним бандитизмом, грабіжництвом, спекуляцією та посадовими злочинами.

Спочатку (формально) до компетенції ВЧК належала лише оперативна робота і попереднє розслідування, однак у лютому 1918 вона отримала право розстрілювати на місці злочину тих, кого оголошували учасниками контрреволюційних виступів. Під час воєнних дій 1918–20 ВЧК швидко сформувала всеохопний апарат, сітку агентів та інформаторів, широко використовувала провокації, а як інструмент «червоного терору» і контртерору організувала розгалужену мережу в'язниць й концентраційних таборів. Від осені 1918 ВЧК систематично направляло підозрілих осіб у табори без судового вироку, що було узаконено ВЦВК лише 17 лютого 1919. Масові розстріли, масштаби яких приховувалися, розпочалися вже у перші місяці після створення ВЧК, хоча більшовики стверджували, що розстріли із політ. мотивів розпочали лише у липні 1918. Постановою «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 РНК РРФСР ухвалила рішення про розстріл певних категорій осіб. 1 липня 1920, посилаючись на складну ситуацію, більшовики перевели всі надзвичайні комісії в Україні на військове становище, відповідно до якого всі справи розглядали «трійки» у складі голови колегії та 2-х чл. При цьому розстрільні вироки виносились без будь-якого узгодження з ін. інстанціями. 19 квітня 1921 у р-нах бойових дій створено надзвичайні «трійки» з правами революційних трибуналів у складі командира військової

частини, представника партійного органу і представника ЧК. Спеціальною інструкцією уряду ці «трійки» одержали широкі права включно із правом розстрілу.

Політбюро ЦК РКП(б) під головуванням Леніна 14 травня 1921 ухвалило рішення «Про розширення прав ВЧК щодо застосування вищої міри покарання». У 1921–22 постановами більшовицького уряду визначено міри покарання не лише для тих, хто боровся проти радянської влади, а й для тих, кого лише підозрювали у діях такого роду. Ці рішення послідовно проводилися у життя, зокрема одними із наймасовіших стали розстріли у Києві, де 1919 чекісти знищили не менше 12-ти тис. осіб. У репресивно-каральних діях ВЧК активно використовувала заручників та відповідачів з місцевого населення, яких зобов'язували інформувати чекістів про тих, хто виступав проти більшовиків. У випадках, коли відповідачі відмовлялися доносити, їх піддавали репресіям разом із заручниками. Постановою Ради робітничо-селянської оборони від 15 березня 1919 чекістам призначено найкращий продовольчий пайок – червоноармійський. З того часу працівники комуніст. спецслужби неухильно прагнули розширювати власні пільги і привілеї, які у 30-і рр. перевищили армійські. Саме пільги і необмежені повноваження приваблювали до лав ВЧК–ОГПУ різного роду кар'єристів і авантюристів, серед яких траплялись навіть позапартійні особи й ті, хто у минулому належав до політичних противників більшовиків.

Використавши ВЧК для утримання влади і знищення тих, хто протистояв режимові, Ленін у грудні 1921 поставив питання про її реформування, обмеження компетенції, чітке визначення функції. 6 лютого 1922 ВЦВК реорганізував ВЧК у ГПУ при НКВС РРФСР. Офіційно проголошена мета реформи – трансформація органів безпеки із тимчасових і надзвичайних у такі, які б увійшли через НКВС у загальну систему радянської державності. Голова ГПУ водночас ставав наркомом внутрішніх справ, а його діяльність повинна була контролювати новостворена прокуратура. 15 листопада 1923 для координації роботи республіканського ГПУ створено ОГПУ при РНК СРСР, яке очолив Ф. Дзержинський. Зі зміною назв не змінились методи і стиль роботи, оскільки чекісти завжди вели наполегливу і цілеспрямовану боротьбу за розширення сфер свого впливу і виправдання власного існування, виконуючи функції більшовицької політичної поліції. У 1934 перетворено у [Народний комісаріат внутрішніх справ](#) СРСР.

Рекомендована література

1. Дукельский С. С. ЧК–ГПУ. Х., 1923;
2. В. Lewytzkij. Die rote Inquisition: Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. Frankfurt am Main, 1967;
3. L. Gerson. The Secret Police in Lenin's Russia. Philadelphia, 1976;
4. G. Leggett. The Cheka Lenin's Political Police (Dec. 1917 – Febr. 1922). Oxford, 1981;
5. Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918–1923. Москва, 1990;

6. Фельштинский Ю. Г. Красный террор в годы гражданской войны: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. Лондон, 1992;
7. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьев В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997.

Бібліографічний опис:

ВЧК-ОГПУ / Ю. І. Шаповал // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-30137>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).